

ДРУКАРСЬКІ
І ВИДАВНИЧІ ЗНАКИ

УКРАЇНСЬКЕ ГРАВЕРСТВО
LA GRAVURE UKRAÏNIEN

ВОЛОДИМИР СІЧИНСЬКИЙ

**ДРУКАРСЬКІ
І ВИДАВНИЧІ ЗНАКИ
XVI – XX СТ.**

ВАРШАВА

1936

Друкарня Наукового Товариства ім. Шевченка, Львів, вул. Чарнецького 26.

цілу спрямованість видавництва. Своїм графічним змістом з'ясовує світогляд, ідеологію, круг заінтересувань, амбіцію, смак не тільки друкаря і видавця але й цілої доби. Своєю формою видавничий знак характеризує мистецький стиль, напрямок доби, зокрема друкарські і графічні течії. І так, вивчаючи лише знаки — знайомимось з повсякчасним станом друкарства, граверства чи то графіки, мистецьким рівнем індивідуальних мистців і цілої мистецької школи. А це знов дає нам важні матеріали про загальні культурні течії, технічні і мистецькі впливи, шляхи цих впливів і наслідки їх в еволюції розвитку цивілізації.

Словом, оці „незначні“ і „малопомітні“ знаки, часами говорять більше, ніж цілі фоліянти документів і розв'язують запутані проблеми скорше, як найдокладніші студії самих текстів книжок.

Тому не диво, що на Заході дослідам друкарських і видавничих знаків уже давно присвячено чимало уваги, а навіть відомий рід колекціонерства цієї галузі графіки, подібно до філателії і збірок еклібрісів.

Порівнюючи з останніми, друкарські і видавничі знаки мають певну перевагу і більший громадський інтерес. Коли еклібріси більше характеризують чисто індивідуальне замислення, смак та інтерес власників бібліотек, то видавничий знак дає поняття про ціле підприємство та обслуговує величезний колектив продуцентів і консументів - читачів та у більшій мірі дає поняття про стиль та характер доби.

Тому, що збирання друкарських і видавничих знаків, як було вище з'ясовано, натрапляє на великі труднощі, то цей рід колекціонерства розвинений загалом слабо. З українських збирачів друкарських і видавничих знаків відомі авторові цих рядків п. п. ред. П. Зленко і Я. Стешенко¹⁾.

Перша спроба опублікувати збірку знаків українських видавництв походить з 1926. р., коли автор цих рядків виставив свою колекцію на Українському відділі Виставки книжної культури при Міжнародному конгресі бібліотекарів і приятелів книги в Празі. Тоді було зложено автором невеликого каталога збірки з передмовою. Цього каталога було написано на машинці і репродуковано літографічним способом, на жаль, далеко не досконало (Знаки українських видавництв. Склад В. Січинський, Прага 1926, ст. 32, 16⁰, з б репрод. вид. знаків).

*

Загально-европейська література про видавничі знаки досить обширна. Перша праця присвячена друкарським знакам належить В. Roth-Scholtz-y (1687-1736) і була видана в Ніренберзі в 1728 р. під назвою: *Insignia bibliopolarum et*

¹⁾ При цій нагоді вважаю своїм міллим обов'язком скласти найбільшу подяку Високоповажаним пп. ред. П. Зленкові і Я. Стешенкові за їх допомогу в моїй праці і за обмін знаками, який значно доповнив мою збірку.

Проф. Др. ВОЛОДИМИР СІЧИНСЬКИЙ. Прага.

УКРАЇНСЬКІ ВИДАВНИЧІ ЗНАКИ.

В книжних сутінках, прикриті численними аркушами і окладинками, часто мало помітні, закриті і замасковані від звичайного „читача“ — зберігаються по багатьох виданнях друкарські і видавничі знаки (фіrmові марки)... Кожний зокрема не представляє собою особливого інтересу,ходить за „прикрасу“ і додаток до книжки, нерідко мало зрозумілій і без значення для новішої доби. Розшук їх дуже затруднений, часто безнадійно-тяжкий, в окремих випадках заздалегідь засуджений на невдачу знайти те, що особливо потрібне. Часто треба цілими роками робити спеціальні „експедиції“ до бібліотек і збірок, запасаючись великим терпінням і настирливістю, щоб здобути всього кілька „нових“ знаків. Але ще більша біда з тим, щоб „зібрати“ їх в „портретовий“ схожості. Ніякі найдокладніші описи не заступлять графічної репродукції, ніяка найкраща „зорова пам'ять“ не в стані запам'ятати всіх відмін, нарешті ніякі матеріальні засоби не дадуть можливості усе перefотографувати або репродуктувати яким-небудь іншим способом.

Навіть сучасні видавничі знаки зібрати дуже тяжко. Ми їх бачимо часто, не в одній книжці і не раз, але „мати“ їх перед собою усі нараз неможливо, хіба що збирати цілу спеціальну бібліотеку — по одній книжці з кожного видавництва або нарешті перезнімати їх. Бож коли видавництво вже нечинне, то його фіrmовий знак заховується лише на його виданнях.

І так після багатьох невдач і навіть зневір'я після 10-ти річної праці маєш в руках збірку, що дає загальний образ цієї ділянки української графіки; збірка може не вичерпуюча, але у великій мірі достаточна для того, щоб дати образ головних досягнень минулого й сучасного. Щойно тоді показується, яке велике значення має цілість!

*

Видавничий знак — це графічний символ друкарства в часі і простороні. Покажчик повсякчасного стану культури, науки і мистецтва. Збірний, сумарний образ техніки і мистецтва доби. Концентрація, сполучка і зосередження в одній емблемі цілого світогляду і стилю сучасності!

І справді, друкарський та видавничий знак, що об'єднує в одну цілість різноманітні змістом книжки, вказує на

typographorum. Є це альбом без тексту, що складається з 50 фоліових аркушів з копіями 513 друкарських знаків вигравірованих на міді. Текст до цього альбому вийшов щойно в 1730 р. але іншого автора — J. K. Spoerl-a у двох виданнях. Перше як обширна передмова до альбому Б. Рота під заголовком: *Introductio in notitiam insignium typographorum* (Вступ до пізнання друкарських знаків) і друге під назвою: *Friderici Roth-Scholtzii Thesaurus symbolorum ac emblematum i. e. Insignia bibeopolarum et typographorum*.

На свій час це була поважна праця, що з ясувала повстання і розвиток друкарських знаків, так що їй досі не втратила свого значення. Пізніше з'явилося кілька нових доповнень до альбому Б. Рота і тексту — наприклад, ректора ніренберзької школи М. J. O. Vinhold-a, T. Grusins-a та ін.

Щойно в 1853 р. вийшла в Парижі нова, більш вичерпуюча, французька праця в двох томах L. Silvestr-a під заголовком: *Marques typographiques de puis l'introduction de l'imprimerie en 1470 jusqu'à la fin du XVIe siècle*.

Далі з'явилося кілька праць у німецькій мові, що значно доповнювали відомості про знаки регіональних друків — ціоріхських, базельських, франкфуртських, майнських, ельзаських та ін.:

P. Heitz, Die züricher Büchermarken bis zum Anfang des XVII. J. Zürich 1895.

P. Heitz, Die Kölner Büchermarken bis zum Anfang des XVII. J. Strassburg 1894.

P. Heitz, Baseler Büchermarken bis zum Anfang des XVII. J. Strassburg 1895.

K. A. Barack, Elsässische Büchermarken bis Anfang des 18. Jahr., Strassburg 1892.

З новіших загальних оглядів відмітимо розвідки: A. M. Meiner, *Geschichte des deutschen Signet* („Museum f. Buch u Schrift“, Leipzig 1922) та мюнхенське видання: *Die Drucke und Buchhändler-Marken des XV. Jahrhunderts*, 1926. Про голандські друкарські і видавничі знаки маємо відомості у бібліографії голандських друків рр. 1500-1540 видавництва W. Nijhofe — M. E. Kronenberg у Гаазі 1923 р.

У польській літературі, поминаючи різні згадки про знаки у загальних працях з історії друкарства, відома нам окрема стаття St. Lam-a під заголовком: *Polskie znaki drukarskie* („Tygodnik Ilustrowany“, 1921, № 16).

Досить розроблена література по цьому предмету в чеській мові. Основна праця належить C. Strak-ові: *O značkách knihtiskařů a knihkupců* („Ročenka Československých knihtiskařů“, Прага 1926, ст. 59-73). Доповненням слугжать статті: A. Císařová, *Značky v českých a moravských paleotypech* („Knižní kultura doby staré i nowe“, Прага 1926, ст. 61-67); R. J. Vonka, *O knihtisařských značkach* („Typografia“, Прага 1930, ч. 7, ст. 172-173). Про сучасні видавничі знаки: K. Herain, *Ceská obchodní a nakladatelská značka*

(„Výtvarné práce“, Прага 1924, ч. 1, ст. 19-22); M. Kolář, Obchodní a nakladelské značky („Typografie“, 1925, ст. 144-146).

*

За перший друкарський знак в історії друкарства вважають знак друкарні послідовників Гутенберга - Фуста і Шеффера у Майнці, що походить з 1457 р. Як цей перший знак так і пізніші були охороняльними засобами проти наслідувань і підроблення. Про це, між іншим, зазначає бононський друкар Benedikt Hector у передмові до видання творів Юстіна і Фльора з 1505 р.: „Хто хоче купити книги видруковані в моїй друкарні, запам'ятай знак, що уміщений на передній сторінці, то не ошукаєшся, бо деякі друкарні злої волі дають своїм неправдивим і підробленим книгам мое ім'я щоб лише продавалися“. Відомо, наприклад, що не раз підроблювали знак дельфіна венецького друкаря Альда Мануція (1494-1515).

Досить рано з'явилися друкарські знаки також у Чехії. Найстарший 1475 р. належить незнаному друкареві, що видрукував „Новий Завіт“ і нагадує друкарський знак згаданого Й. Фуста. Далі відомий знак друкаря у Кутній Горі Мартина з Тішнова, що зображає герб міста Кутної Гори, видрукований у „Біблії“ 1489 р.

Майже з самого початку існування друкарських знаків, вони були різного змісту — від зовсім простих емблем до складних композицій. Прикладом останніх може служити знак паризького друкаря J. B. Ascensi (1498-1535), де виображені щілу тогочасну друкарню.

Звичайно друк. знаки уміщали на титульній сторінці, але нерідко також у кінці книжки, як наприклад, друкаря K. Platin-a в Антверпені.

Крім знаків друкарів, були випадки, коли уживали знак автора або герб мецената. Прикладом першого способу може служити знак Reuchlin-a в його коментарі гебрейської мови, виданого в місті Надепан 1518 р.: „De accentibus et orthographia linguae Ebraicae“. Щедрий меценат літератури у Венеції O. Scotus жадав, щоб в книжках виданих його накладом, був уміщений його родовий герб. Цей останній спосіб значкування вже більше підходить до сучасного поняття видавничого знаку у відміну до друкарського знаку.

Вишукано - простої форми були м. ін. друк. знаки венецькі. Це, переважно, кола, з яких високо підноситься двохрамений чи трьохрамений хрест, що закінчується зіркою чи іншим графічним мотивом. Німецькі друкарі знов найбільше уживали щити і картуші. Нерідко також уживалися родинні герби і герби міст. Наприклад, J. Froben уживав герб міста Базеля, F. Biscmann — Кельна, K. Kachelofen — Лайпцига. Пізніше найчастіше уживалися монограмами, медальонами і картуші, знаки з біблійними і мітичними особами (Меркурій, Геракл, Сірена, а найбільше — богиня науки і мистецтва Мінерва).

Від середини XVI ст. панує вже тип знаку з гербами панівних володарів, міст, університетів і різних достойників, так що ці видавничі знаки дають дуже багато матеріялу для геральдики.

Правдоподібно, таким першим знаком у формі герба треба вважати знак у „Біблії“ 1529 р. з дереворитами ніренберзького гравера Erhard-a Schön-a. Подібним йому являється знак у чеських друках, наприклад, Мелентріха у „Біблії“ 1549 р.

Особну сторінку мають знаки братських видань у Чехії, що дають нам деякий матеріял до генези окремих українських друкарських знаків. Оді братські знаки переважно з символічними рисунками і з символічним означенням місця видання. Крім того зустрічаються також знаки авторів поодиноких творів видавців, друкарів, а навіть граверів, коректорів і словолитників.

Загалом, у другій половині XVI і в XVII ст. у всіх європейських виданнях поширився спосіб витворювати знаки з таємничим значенням — символічні, емблематичні і енігматичні, де бібліофіли і загалом читачі мали дошукуватися скритої правди або затаєного значення.

*

У перших виданнях, що були поширені в Україні — друках Фіоля 1491 р., було ужито герб міста Krakowa з надписом „S. V. КРЫКОЙ“. Сюжет цього знаку м. ін. нагадує знак чеського друкаря Martina з Tiшнова з гербом міста Кутна Гора, що був, як зазначено вище, уміщений у „Біблії“ 1489 р. При тім треба зазначити, що на думку чеського дослідника Й. Вольфа, — Martin, правдоподібно, вчився друкарства в Нюренберзі, а також дереворити цього кутногорського видання того самого ніренберзького походження. В інших своїх працях, автор цих рядків довів, що дереворити у виданнях Фіоля теж нюренберзького походження, а сам Фіоль походив з міста Neustadt коло Ніренбергу. Тому не викликає сумніву і походження графічного мотиву друкаря Фіоля 1491 р.

Іншими виданнями, що теж були поширені в Україні, як відомо, являються празькі видання Скорини 1517-1519 рр. Серед них також знаходимо знак друкаря, що вперше був уміщений в другому томі „Біблії“ на 5 аркушу „книги Сираха“. Цей знак у вигляді орнаментальної заставки. Посередині цієї заставки уміщено картуш — щит з сонцем і місяцем у вигляді людських облич. По боках оточують орнаментальні мотиви рослинного характеру з листків і овочів. Тут же дві бородаті фігури, що спираються на картушах. Останні в середині нічим не заповненні.

Першим українським друкарським знаком треба вважати герб друкаря Івана Федоровича у львівському „Апостолі“ 1573-1574 р. Це відома гравюра (дереворит) на цілу сторінку зворотного аркушу 264 „Апостола“, що має підпис невідомого гравера „W.S.“ Представляє собою роскішний

ренесансовий акантовий мотив, посередині якого уміщений в картушах герб міста і знак самого друкаря. Розуміється, що найбільше значення має тут знак друкаря, що представляє собою елементарну форму вигнутої стрічки у вигляді { з стрілкою у горішній частині і словом „IWAN“. Така сама емблема повторяється на знаку І. Федоровича в Острозькій Біблії 1581 р., тільки з літерами „І. Ф.“ Про походження і значення цього знаку були висловлені самі різноманітні здогади. Одні бачили тут споріднення зі знаком венецького друкаря А. Мануція (дельфін і якір), інші вбачали тут закрут (меандр) річки з друкарським трикутником. З останніх дослідів дуже інтересні висновки відомого дослідника - геральдиста В. К. Лукомського, який у спеціальній статті, присвяченій знаку Федоровича¹), доводить, що є це „типовий родовий герб XVI в. у західному краю слав'янства“ — відомим у Литві гербом уживаним білоруським родом Рагоза. Цей рід походить з XVI ст. і первісно мав землі у верхів'ях Дніпра, а серед їх представників були два київські митрополити Мисаїл (1474-1477) і Михайло (1589-1599). Таким чином з'ясовується, що друкар Іван Федорович зовсім не походить з Московщини, а натомість мав зв'язки з Україною, або навіть сам походив з України чи Білорусі. Лише після цього стає ясніше, чому саме Федорович, тікаючи перед московською темнотою, прийшов саме на Литву, Білорусь і пізніше до Львова і чому саме так швидко урухомив у Львові друкарню. Очевидно на білоруських та українських землях він був своїм чоловіком. Свою друкарську умілість приніс до Москви власне з Заходу, але в Москві йому не повелось подібно як німцеві В. Готину, що хтів закласти друкарню у Москві у 90-их роках XV ст., а якого московська юриба втопила, так само як спалила друкарню Федоровича.

Крім друкарського знаку Федоровича в „Апостолі“, також є знак мецената друкарства Григорія Ходкевича, що уміщений на відворотній сторінці першого аркушу львівського „Апостола“ 1574 р. Це той самий герб, що вперше був уміщений у заблудівському виданні „Учительної Євангелії“ 1569 р. В інших своїх працях автор цих рядків довів, що гравюри львівського „Апостола“ робилися під впливом нюренберзького граверства, зокрема за зразками гравера Е. Шена 1524 р.²)

Не зайве відмітити, що в перших московських друках зовсім не уживалося друкарських знаків. Та і в пізніших часах друк. знаки (друкарів і герби меценатів друкарства) майже не зустрічаються, а коли і зустрічаються, то як підрібки знаків інших (не московських) друкарень!

¹⁾ В. К. Лукомский, К вопросу о родопроисхождении Ивана Федорова, „Иван Федоров первопечатник“, Москва, 1935, ст. 167-175.

²⁾ В. Січинський, Архітектура в стародруках, Львів, ст. 3. — Гравюри українського перводруку, „Літ.-Наук. Вістник“, Львів 1924, VI, 150. — До питання про автора гравюр українського перводруку, „Бібліол. Вісті“, Київ 1926, III, 58.

Натомість в українських друках друкарські знаки були дуже поширені — подібно до видань цілої західної і центральної Європи.

У другому, після Львова, осередкові українського друкарства — Острозі, а також в Дермані, на виданнях звичайно уживалося герба кн. Острозьких (пр. 1580, 1581, 1594-1596, 1604) як фундатора і власника друкарні. Особливо гарний герб Острозьких з обрамованням у вигляді гірлянди з „плодів земних“ був уживаний у Дермані 1604 р.

Подібно до острізької друкарні, також друкарня Г. Балабана уживає за свій знак-герб родини Балабанів. Цей герб зустрічаємо спочатку у Львові в 1604 р., Стрятині 1606 р., а пізніше на деяких виданнях київо-печерської друкарні, як наприклад, у Слов'яно-українському словнику П. Беринди 1627 р. і „Столп цнот“ 1658 р.

Особливої уваги заслуговує друк. знак на виданнях Братської друкарні у Львові і передовсім на Гречко-українській граматиці 1591 р. Представляє він собою герб міста Львова і замок з трьома баштами і брамою, при чим у брамі вписано геральдічного льва — ц. т. герба Галицького князівства, який знаємо також з печатки галицько-волинського князя Льва Даниловича. Отже, тут ужито подібного рисунку герба м. Львова, як на вищезгаданому першому знаку Федоровича, тільки упрощено самий картуш. Ale пізніше у братській „Ставропігіяльній“ друкарні почали уживати на початку XVII ст. відмінного знаку. Він нагадував перший знак Федоровича з тою різницею, що була ренесансова орнаментика навколо двох картушів значно упрощена, але зате виконана у більш чітких і графічних обрисах; далі замість герба самого Федоровича, на правому картуші виображені корняктівську башту - дзвіницю Братської церкви. Останній рисунок цінний тим, що подає нам схематичний вигляд цієї знаменитої башти до пожежі 1616 р. Отже уперше цей друк. знак Братської друкарні було уміщено у підручнику „О воспитанію чадъ“ 1609 р. У середині XVII ст. (рік 1638 і пізніше) знов уживалося первісного знаку Федоровича з повним ренесансовим орнаментом з тою різницею, що замість герба Федоровича — дзвіниця Братської церкви відмінного рисунку від знаку 1609 р.

Зовсім окреме місце займає знак відомого друкаря і письменника Захара Копистенського у вигляді дуже оригінально скомпонованої монограми. Цей знак уміщено у першому київському виданні Лаврської друкарні „Часослові“ 1617 р., до котрого З. Копистенський написав передмову. Пізніше, у київських виданнях 1625 і 1627 р. З. Копистенський знов поміщує свій знак, але вже в формі шляхетського герба на картуші (шостираменна зірка з серпом місяця). Дуже гарний, вищукано — простого вигляду на ренесансовому картуші, спокійних, зрівноважених форм

— знак Єлисея Плетенецького в київському „Анєологіоні“ 1619 р. та ін. виданнях 163 р.

У Почаївській друкарні найстарші друкарські знаки походять з 1618 р. — Івана Грамолинського і священика Лаврентія.

Незвичайно важно відмітити, що у київських виданнях зустрічаємо також герб Запорозького війська. Уперше його уміщено в славнозвісних „Віршах на жалібний погреб зацного рицера Петра Конашевича Сагайдачного гетмана Войска Запорозкого“ 160 р. Цей герб виконано дуже декоративно і являється він одним з найоригінальніших знаків в історії українського друкарства. Іншим разом бачимо герб Війська Запорозького у панегірику на честь гетьмана Самойловича „Czyhirin“ (Новгород - Сіверськ, 1678 р.).

Як бачимо з огляду початків українського друкарства до вищезгаданого видання 1620 р., друкарські знаки представляли собою емблеми власників друкарень, самих друкарів або герби міст, де була друкарня і нарешті герби Війська Запорозького. Отже, коли друкарі уживали якось більш певного охороняльного засобу для своїх видань, то зверталися до більшого колективу — комунального і корпоративного, якими були міста і військо.

Це власне дуже характерне для другої половини XVI і поч. XVII століть — доби ренесанса, коли панував дух колективного господарства міст з розвиненим міським промислом, що був у залежності від цехових організацій.

Зовсім інше явище бачимо починаючи з 20-их років XVII ст. аж до початку чи навіть середини XVIII ст., коли за друкарський і видавничий знак починають уживати майже виключно індивідуальні чисто-родинні герби української шляхти та військової старшини. Ця доба пишного і декоративного стилю бароко, як своїм змістом так формою зовсім відмінна від попередньої доби ренесансу. Усі ці барокові герби-знаки в дуже пищних, ускладнених картишах з тяжкими волютами (слімаками) і штудерними пластичними завитками. Рівно ж і самі геральдичні знаки і емблеми нерідко ускладняються в міру того, як окремі фамілії поширяють свої маєтки чи то шляхом посвоєчення чи то з титулу свого уряду.

Ці герби, звичайно меценатів науки і мистецтва, уміщалися в тих виданнях, які друкувалися їх коштом, так що однакові знаки-герби зустрічаються в кількох книжках (навіть різних друкарень) або тільки в одній. Деякі знаки давалися тільки в поодиноких примірниках (кількох чи кільканадцятьох), призначених для певних осіб, тоді як цілий наклад не мав того видавничого знаку.

У виданнях київо-печерської Лаври часто в нижній частині титульної сторінки з рисунком — там, де звичайно були герби чи друк. знаки, — уміщали рисунок головної

церкви Лаври. Таким чином, рисунок цієї святині немов би був постійним видавничим знаком лаврської друкарні.

З гербів різних українських достойників, що ужива-лися на друках як видавничі знаки, протягом від поч. XVII до поч. XVIII ст., можемо занотувати герби слідуючих родин: Балабанів, Копистенських, Святополк - Четвертинських, Киселів, Долматів, Корецьких, Могилів, Стеткевичів, Замойських, Корбут-Вишневецьких, Т. Проскури - Сушицького, Б. Стеткевича - Любавицького, М. Бжозовського, Й. Тризни, Шептицьких, Обідовських, Одорських, Т. Захар'євського, Ст. Яворського, І. Кроковського, Ходкевичів та ін.; з гетьманських гербів — Самойловича, Мазепи та Ів. Скоропадського. Натомість нема жодного українського видання з гербом московського царя чи інших московських достойників. Такі зустрічаються вже від середині XVIII ст.

Герби в українських друках досить одноманітні, особливо в обрамованнях — типових барокових форм з пишними гірляндами, волютовими картушами і багатими акантами. Різниці полягають у самих інсигніях (знаках, емблемах), але це належить вже до спеціяльних геральдичних студій

З окремих імен українських граверів, що виконували друкарські і видавничі знаки (герби) знаємо не багато імен, а це тому, що на дрібних гравюрах, якими звичайно були знаки, гравери не підписувалися. Отже знаємо лише граверів: Іллю (діяльність в рр. 1636-1660), що виконав герб Петра Могили („Евхологія“, Київ 1645); І. Щирського (діяльність в рр. 1682-1714); Л. Тарасевича (діяльність в рр. 1686-1703) — герб род. Шереметів; І. Мигуру (діяльність в рр. 1700-1712) — герби гетьм. І. Мазепи і Г. Одорського; Н. Зубрицького (1688-1724) — герб гетьм. І. Скоропадського.

З гербів, що своєю вишуканою формою або оригінальним змістом значно відрізняються поміж іншими, можна вказати на кілька. Не поганий герб Киселів з львівської друкарні Сльозки 1624 р., що крім знаку роду Киселів має також мотив з герба міста Львова. Своєю вишуканою, доцільною простотою відзначається герб Григорія Далматова з київських видань 1614 р. Натомість дуже складної форми герб кн. Четвертинських із „Тератургіми“ А. Кальнофойського 1638 р., де на „дереві життя“ у вигляді виноградної лози уміщені таблиці з іменами цілого роду кн. Четвертинських. Досить небуденний також знак Максиміліана Бжозовського з київського видання 1643 р. і нарешті герб гетьмана Івана Мазепи. Ці останні відомі авторові у 7 різних виданнях, починаючи з 1688 р. і кінчаючи 1708 р. (Див. список знаків). Крім того, герб великого гетьмана був також в численних інших виданнях та на окремих гравюрах, які після полтавської трагедії систематично і безо-

глядно винищувалися агентами російського уряду не тільки в цілій Україні, але навіть закордоном.

*

Починаючи з 20-их років XVIII ст., рівночасно з жорстоким переслідуванням українського друкарства з боку російського уряду, взагалі підупадає друкарська штука в Україні, коли вже не могло бути мови про дальший поступ книжкового мистецтва, а в кращому разі тільки зберігалися попередні досягнення. Тому в друкарських знаках цілої другої половини XVIII ст. не знаходимо якоїсь нової, оригінальної думки, тільки повторення тих типів і засобів, які уживалися раніш.

Трохи краще розвивається друкарська культура на західно-українських землях (Почаїв, Львів), але і тут не знаходимо багато нових видавничих і друк. знаків.

Всі знаки XVIII ст.—переважно герби і монограми—повторяють попередні типи XVII ст. з тою різницею, що тяжкий і переладований стиль бароко заміняється більш тендітним рококо або більш суворим стилем класичності. Прикладом таких можуть служити вид. знаки у формі монограм на заставці „Політики“ Аристотеля (Львів 1745 р.) у виконанні відомого українського гравера Гр. Левицького (1697-1769), або герб Мик. Потоцького на почайському видані 1759 р. у виконанні українського гравера Йосипа Гочемського (діяльність в рр. 1745-1778).

Міняється також граверська техніка у виготовленні друк. і видавничих знаків. Коли до кінця XVII ст. панує виключно дереворит, то від кінця XVII ст. з'являється мідьорит, який в другій половині XVIII ст. вже домінує.

Мало цікаве для нашої теми також ціле XIX століття. З удосконаленням машинового друкарства з початком XIX ст., загалом цілковито підупадає мистецька сторінка друкарської культури і зокрема оформлення видань. Вважали тоді, що чисто-механічне, стереотипне оформлення може вповні заступити колишнє мистецтво книги. Видавці взагалі не дбали про зовнішній вигляд своїх видань, не дбали і про свій фіrmовий знак. А коли він і був, то переважно у формі непривабливих монограм, що скорше нагадували монограмми універсальних вишивок і „казъонних“ печаток, ніж графічні твори. До того ще значна більшість друкарень в Україні перебувала в руках російської адміністраційної влади (т. зв. „Губернські Правління“), що своїм бюрократичним, поліцейським провадженням справи (т. зв. російська „казъонщина“) зовсім не звертала уваги на мистецький бік оформлення книжок.

*

З відродженням нової української книги, що припадає на кінець XIX і поч. ХХ ст., українські мистці звернули пильну увагу також на зовнішній вигляд українських видань, бажаючи їх прибрати в „українські шати“. Розумі-

ється, що ці початки були не легкі та не були позбавлені, зasadничих помилок, тим більше, що була втрачена нитка, що лучила нове друкарство зо старою друкарською культурою. Видавничі знаки цих часів (майже до 1917 р.) мають тавро знаного „етнографізму“, коли рисунки переладовувалися здвою ілюстраційністю і декоративністю. У фігуркових мотивах переважав елемент „оповідання“, в орнаментиці — „вишивкові“ взори, що не надавалися до прецізної графічної мови фіrmового знаку. Рисувалися на знаках цілі події, краєвиди чи інші „мальовничі“ мотиви, що зраджували руку маляра але не графіка. Такого характеру були видавничі знаки О. Судомори (В-во Україн. Школи), П. Лапина („Вернигора“), М. Дяченка („Космос“), М. Погребняка („Сіяч“), І. Бурячка („Дзвін“) та ін.

Досить вдалі, бо простіші і більш лаконичні знаки в-ва „Час“ А. Ждахи, в-ва „Каменярі“ та „Українського Видавництва в Січеславі“.

Є також цілий ряд знаків універсальних, позбавлених свого стилю, що повстали закордоном з перенесенням українських видавництв закордон („Земля“, „Українське слово“, „Чайка“, „Україн. книжка“; два останні у виконанні Ю. Крайківського).

Зворотною точкою в історії українського видавничого знаку найновіших часів, як взагалі в цілій книжній графіці, була творчість славетного Ю. Нарбута. Нав'язуючи з традиціями старої української графіки, він створив наскрізь модерну але оригінальну українську книжну графіку великого монументального стилю. Правда, Ю. Нарбут залишив нам не багато видавничих знаків, але такі, наприклад, шедеври, як знаки „Українського товариства шкільної освіти“ і „Всеукраїнської кооперативної видавничої спілки“ (1919 р.) роблять справжній переворот. Ці знаки дуже прості, але скомпоновані незвичайно дотепно, з прекрасним розумінням істотного значення фіrmового знаку — бути наглядним, виразним, лаконічним, легко читаним при читкуму, прецізному графічному виконанні.

Другим таким визначним мистцем-графіком видавничих знаків треба вважати Антона Середу, що дав цілий ряд прекрасних знаків, дуже різноманітних своїм замислом і змістом, з гарним, стильовим графічним виконанням. Кращі його знаки видавництв „Грунт“, „Друкарь“, „Сяйво“, „УНІК“ (Український Науковий Інститут Книгознавства у Києві).

Іменами цих двох мистців-графіків починається справді світла сторінка сучасної української бібліофілії і спеціально культура видавничих знаків. Відтепер українські видавництва не тільки починають дбати про мистецький вигляд свого фіrmового знаку, але деякі з них спеціально плекають культуру видавничих знаків, улаштовуючи для того мистецькі конкурси, чи то замовляючи рисунки окремим мистцям-графікам. З таких треба відмітити Накладню

М. Таранька у Львові, Український Науковий Інститут Книгознавства в Києві, Державне Видавництво України-Харків-Київ, Гурток Діячів Українського Мистецтва у Львові, В-во „Слово“ у Києві, „Українська архітектура“ Львів-Прага, „Книгоспілка“ Київ-Харків, Українське Товариство Прихильників книги в Празі.

З мистців-графіків сучасної книжної графіки маємо вже цілий ряд визначних імен, що багато попрацювали спеціально в галузі фірмових і видавничих знаків. На жаль, брак місця не дає можливості спинитися більш докладно над характеристикою їх творчості та з'ясувати мистецьку еволюцію видавничого знаку аж до найновіших часів.

Багато попрацював над видавничими знаками П. Ковжун (дотепер понад 25 праць), що дав прекрасні графічні праці пересякнуті потрібною рекламистю, великим дотепом і декоративністю. (Особливо гарні знаки „ГДУМ“, „Логос“, Накл. М. Таранька, „Друкар“).

Виразний український стиль, поруч з прецізним і вибагливим графічним виконанням дають знаки Р. Лісовського („ГДУМ“, „Молода Україна“, „Українська архітектура“, „Український пласт“, „Український Громад. Видавн. Фонд“ та ін.).

Продовження найкращих досягнень Нарбута та ін. визначних українських мистців — бачимо в ядерних „плакатово“ виконаних знаках М. Кірнарського („Слово“), М. Алексієва („Книгоспілка“), А. Страхова („Черв. Шлях“) і Л. Хижинського.

З сильним відчуттям „рекламовости“, в строгих контрастових формах світло — тіні, виконані знаки С. Гординського.

Інтересні своєю дотепністю і вишуканою простотою деякі знаки М. Бутовича, особливо В-ва „Ратай“, „Українська архітектура“, „Наша Культура“.

Незвичайно оригінальні знаки також П. Холодного Мол. („Україн. архітектура“, „Ми“, „Варяг“).

Крім того гарні знаки дали мистці Василь Кричевський („УНІК“), Іван Мазалевський („Україн. молодь“, „Дзвін“), Юхим Михайлів („УНІК“), Микола Кричевський („Пчілка“, Ужгородська „Просвіта“), Сергій Гладкий („Українська архітектура“).

З праць невідомих нам авторів, відмітимо ще знаки видавництв: „Дніпроюз“ (колосок на тлі Дніпра і ланів), Держвидав (селянин і робітник за книгою), „Рад. Селянин“, „Червона Калина“.

В останні роки можна помітити цікаве явище в еволюції розвитку видавничого знаку — в його т. м. функціональному призначенню. Рівночасно з новітнім розумінням естетики книги, що назагал притримується пурістичних зasad, видавничі знаки зовсім щезають з титульних сторінок, бо ж не завжди видавничий знак підходить до кожного друкарського шрифту. Зате, не рідко, дають видавничий

знак на останній сторінці окладинки або в іншому місці книги. Поруч з тим видавничий знак набирає більшого значення як фірмовий знак в цілях рекламових. Як всякий інший фірмовий знак — має за ціль зазначити добру якість виробу, оберігати, поручати і пропагувати виріб. І справді, коли знак оригінальний і гарний — він притягає консumentа (читача) вже своєю мистецькою формою і майстерним виконанням.

Можна сміло сказати, що сучасні українські видавничі знаки у своїх кращих зразках, стоять на високому мистецькому рівні, що підносить українську книжну графіку і бібліофілію на вищий ступінь передових європейських народів та закріплює за українським мистецтвом своє окреме місце, з своїм виразним стилем.

РЕЄСТР УКРАЇНСЬКИХ ВИДАВНИЧИХ ЗНАКІВ XVI—XVIII СТ.

1. Федоровича Івана, друкаря, у львівському „Апостолі“ 1574 р.
2. Ходкевича Григорія. литов. гетьмана, у львівському „Апостолі“ 1574 р.
3. Острізьких кн., в острізьких виданнях 1580, 1581, 1594—1596 рр.
4. Федоровича Івана, друкаря, у „Біблії“, Остріг 1581 р.
5. Львова-міста, у львівському вид. „Адельфотес“ 1591 р.
6. Балабана Гедеона з стрятинського вид. 1604 р.
7. Острізьких кн., друкарні в Дермані 1605 р.
8. Львівської друкарні Братства (Ставропігії), 1609 р.
9. Копистенського Захарія, монограма, з „Часослова“, Київ 1617 р.
10. Плетенецького Єлісея, в „Анєологіоні“, Київ 1619 р., та ін. вид. 1623 р.
11. Грамолинського Івана, у „Зерцалі Богословія“, Почаїв 1618 р.
12. Лаврентія, попа, Почаїв 1618 р.
13. Війська Запорозького, у „Віршах на погреб гетьм. Сагайдачного“, Київ 1620 р.
14. Копистенського Теодора, у „Бесідах“, Київ 1623 р.
15. Святополк-Четвертинського Степана кн., у „Бесідах“, Київ 1623 р.
16. Киселів, львівської друкарні Сльозки, 1624 р.
17. Долматів, київ. вид. 1624 р.
18. Долматова Константина, у „Бесідах“, Київ 1624 р.
19. Долматова Григорія, з „Апокалипсису“, Київ 1625 р.
20. Копистенського Захарія, у „Толкованії на Апокалипсис“, Київ 1625 р. і „Тріоді Піс.“, Київ 1627 р.
21. Корецьких кн., в „Акафістах“, Київ 1625 р.

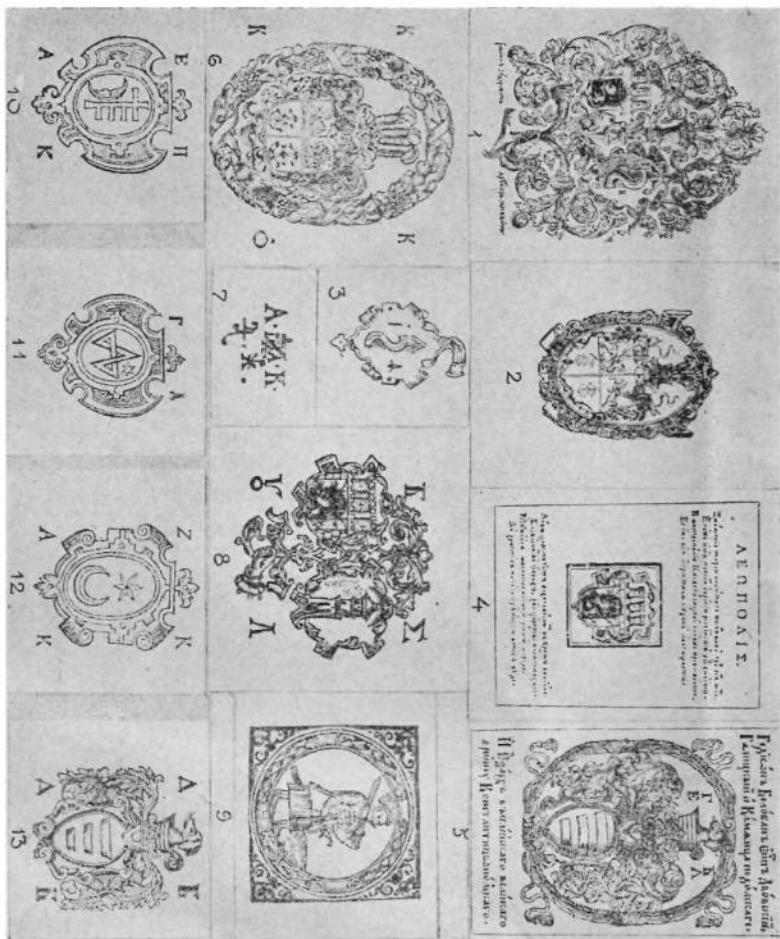
22. Балабана Д. і Б., в „Словено-руському словнику“ П. Беринди, Київ 1627 р.
23. Могили Петра, в „Поученії“, Київ 1628 р.
24. Стеткевича Богдана, мстиславського коморного, в „Апостолі“, Київ 1630 р.
25. Замойського Томаша, в „Тріодіоні“, Київ 1631 р.
26. Могили Петра, з київ. вид. 1632 р. і в „Еіфонії“, 1633 р.
27. Корбут-Вишневських, в „Кресті Спасителя“, Київ 1632 р.
28. Проскури-Сущанського Теодора, в „Єванг. Учительн.“, Київ 1637 р.
29. Стеткевича-Любавицького Богдана, в Учит. Єванг.“, Київ 1637 р.
30. Четвертинських кн., в „Тератургімі“ А. Кальнофойського, Київ 1638 р.
31. Могилів, у львів. вид. 1642 р.
32. Бржозовського Максиміліяна, в „Полууставі“, Київ 1643 р.
33. Могили Петра, в „Евхологіоні“, Київ 1645 (Гравер Ілья)
34. Могили Петра, в „Требнику“, Київ, 1646 р.
35. Тризни Йосипа, в „Тріоді Піс.“, Київ, 1648 р.
36. Балабана Діонісія, в „Столпі цнот“, Київ, 1658 р.
37. Львівської друкарні Братства (Ставропігії), з вид. 1663 р.
38. Шептицьких, у „Часослові“, Унів, 1674 р.
39. Війська Запорозького, у панегірику на честь гетьм. Самойловича „Chyhirin“, Новгород-Сіверськ, 1678 р.
40. Мазепи Івана, гетьмана, у панегірику Ів. Орновського: „Muza Roxolananska“, Чернігів 1688 р.
41. Мазепи I., в „Echo głosu wołającego na puszczy“, Київ 1689 р. (Гравера I. Щирського).
42. Обідовського Івана, стольника, в панегірику „Bogata drogich kamieni“..., Чернігів 1693 р.
43. Шереметів, в „Слава о Шереметі“, Київ 1695 р. (Гравера Л. Тарасевича).
44. Мазепи Івана, гетьм., в панегірику П. Орлика-Мазепі: „Alcides Rossiyski“, Вільна 1695 р.
45. Мазепи I., у „Весельное сказание“, 1698 р. (I. Щирського).
46. Мазепи I., у панегірику П. Орлика: „Hippomenes Sarmacki“, Київ 1698 р. (I. Щирського).
47. Обідовських, у „Hippomenes Sarmacki“, Київ 1698 р.
48. Одорського Гедеона, в панегірику на його честь, 1704 р. (I. Мигури).
49. Мазепи Івана, гетьм., в „Зерцалі от писанія Божественного“, Чернігів 1705 р. (I. Мигури).
50. Захаржевського Теодора, харківського полковника, в панегірику на його честь „Bogaty Wirydarz“, Київ 1705 р.

51. Мазепи Івана, гетьмана, в арабському Євангелії,
злего 1708 р.

52. Яворського Степана, в панегір. на його честь,
Київ 1709 р.

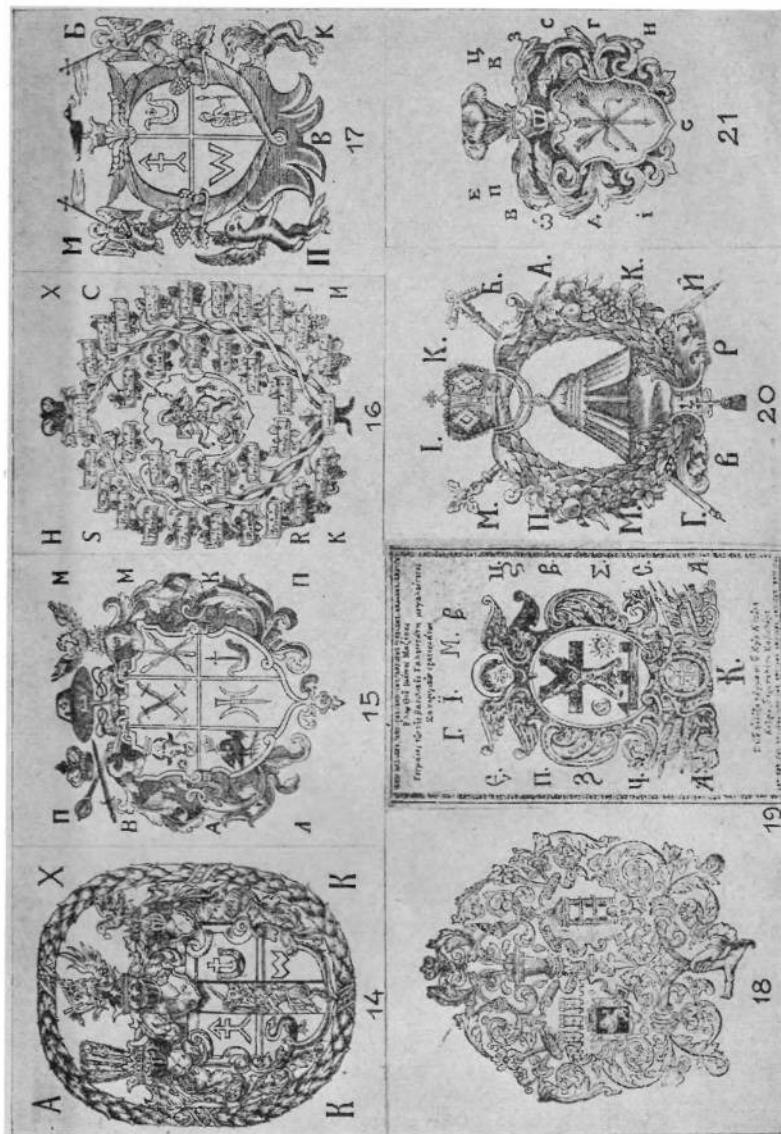
53. Кроковського Йосафа, в „Алфавіті духов.“, 1710 р.

54. Скоропадського Івана, гетьм., в „Іоіка Ієрополітика“, 1712 р. (Гравера Н. Зубрицького).

ТАБЛИЦЯ I. і II. (Знаки зменшенні).

Українські друкарські і видавничі знаки XVI-XVIII ст. 1. Ів. Федоровича, друкаря у львівському „Апостолі“ 1574 р. — 2. Кн. Острізьких, в острізьких виданнях 1580 р. — 3. Ів. Федоровича, друкаря, в острізькій „Біблії“ 1581 р. — 4. Міста Львова, герб у львівському виданні Братської друкарні „Адельфотес“ 1591 р. — 5. Г. Балабана з стрятинського вид. 1601 р. — 6. Кн. Острізьких, герб, друкарні в Дермані, 1605 р. — 7. З. Копистенського монограма з київського видання „Часослов“, 1617 р. — 8. Львівської друкарні Братства, 1609 р. — 9. Війська Запорозького герб у „Віршах на погреб гетьм. Сагайдачного, Київ, 1620 р. — 10. Є. Плетенецького в „Ангелогіоні“, Київ, 1619 р. — 11. Гр. Долматова з „Апокалипсису“, Київ, 1625 р. — 12. З. Копистенського у київ. вид. 1625, 1627 рр. — 13. Д. і Б. Балабанів з „Словено-руського слоєника“ П. Беринди. Київ, 1627 р. —

14. Кн. Корецьких герб, з „Акафісту“, Київ, 1625 р. — 15. П. Могили з „Поученії“, Київ, 1628 р. 16. Кн. Четвертинських родословна, з „Тератургімі“ А. Кальнофойського, Київ, 1638 р. 17. М. Бржозовського, з „Полуустава“, Київ, 1643 р. — 18. Львівської друкарні Братства, з вид. 1663 р. — 19. Гетьм. І. Мазепи герб, в арабському „Євангелії“, Алепо, 1708 р. — 20. Й. Кроковського герб, з „Алфавіт Духов“, Київ, 1710 р. — 21. Ів. Скоропадського герб, з „Ієіка Ієрополітика“, 1712 р. (гравера Н. Зубрицького).

ТАБЛИЦЯ III. і IV. (Знаки зменшени).

Сучасні українські видавничі знаки. 1. А. Середа Видавництво „Свійство“, Київ, 1918 (місце і рік виконання знака мистецтвом). - 2. А. Середа: В-во „Друкар“, Київ, 1918. - 3. Ю. Нарбут: „Українське Товариство Шкільної Освіти“. Київ, 1919. - 4. Ю. Нарбут: „Всеукраїнська Кооперативна Видавнича Спілка“, Київ, 1919. - 5. А. Середа: Український Науковий Інститут Книгознавства, Київ, 1926. - 6. А. Середа: Теж, Київ, 1928. - 7. П. Ковжун: „Логос“, Львів 1923. - 8. П. Ковжун: Гурток Діячів Українського Мистецтва, Львів, 1923. - 9. П. Ковжун: „Логос“, Львів, 1924. - 10. П. Ковжун: Накладня М. Тарапанка, Львів, 1923. - 11. П. Ковжун: „Друкар“, Львів, 1926. - 12. Р. Лісовський: ГДУМ, Львів, 1921. - 13. Р. Лісовський: Український Громадський Видавничий Фонд, Львів, 1925. - 14. Р. Лісовський: „Молода Україна“, Львів, 1923. - 15. В. Січинський - Р. Лісовський: Українське Товариство Прихильників Книги, Прага, 1930. -

16. Р. Лісовський: „Українська Архітектура“, Львів, 1923. — 17. І. Малеуський: „Українська Молодь“, Берлін, 1923. — 18. Невідомий автор: Державне Видавництво України, Харків, 1922. — 19. Ю. Михайлів: Український Науковий Інститут Книгознавства, Київ, 1923. — 20. М. Алексій: „Книгоспілка“, Київ. — 21. А Страхов: „Червоний Шлях“, Харків. — 22. А. Хижинський: Всеукраїнський Архів Актів, Київ. — 23. В. Січинський: „Нона Україна“, Львів, 1922. — 24. В. Січинський: „Сіяч“, Прага, 1926. — 25. С. Гладкий: „Українська Архітектура“, Париж, 1929. — 26. М. Бутович: „Наша Культура“, Прага, 1934. — 27. М. Бутович: „Вістник“, Прага, 1930. — 28. М. Бутович: „Українська Архітектура“, Берлін, 1927. — 29. М. Кірнарський: „Слово“, Київ, 1925. — 30. М. Кричевський: „Пчілка“, Ужгород, 1925. — 31. П. Холодний Мол.: „Українська Архітектура“. Варшава, 1928.

